

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

HERDER „UTÓKORA” A SZERB ÉS A MAGYAR IRODALOMBAN*

SZELI ISTVÁN

Trivunac tanulmányával úgyszólván egy időben (1937) jelent meg Szekrényessy Margit *Romantika a német és a magyar nyelvfilozófia tükrében* című értekezése, amely jelentős teret szentel Herder nyelvfilozófiájának is. A tekintélyes apparátust felvonultató értekezésnek csak a tárgyalásunk szempontjából fontos részeire figyelünk.

Mindenekelőtt azt a vonást hangsúlyozza Herder művében, amit a harmincas évek magyar filozófusai vontak meg a német filozófus arcképén s amit pl. Korniss Gyula úgy fogalmazott meg, hogy benne ölt testet „a felvilágosodás antropocentrikus jelentésalkata”, mégis Szekrényessy nagy gondot fordít Herder romantikus vonatkozásainak a megrajzolására is. Az említett antropocentrikus jelentésalkatnak felel meg például az is, hogy „a herderi humanitás-eszme szerint a nyelv legfontosabb feladata az emberi kultúrközösség kapcsolatának megteremtése és fenntartása”, s hogy a nyelv az egész ember megnyilvánulása: gondolkodás, érzelem, elvontság és konkrétum egyidejűleg. Azzal — mondja a szerző —, hogy „a nyelvteremtés központjába a cselekvő, tevékeny embert helyezte, új irányt adott a későbbi korok nyelvszemléletének”. Ugyancsak fontos körülményként mutat rá, hogy Herder szerint a nyelv tükrözi „a nép politikai sorsát, amely azt beszéli: nemzeti egységnek, szakadásnak, más nemzetekkel való barátságos, ellenséges érintkezésnek, kulturális hatásnak nyomai mind mélyen belevésődnek a nyelv szervezetébe”, így a nyelv nemzetalakító szerepe is igen jelentős. Ezzel függ össze a „nyelvek harca” is, ami különösen erős „az elnyomott népeknél, kik nyelvüknek az európai kultúrnyelvekkel való egyenrangúságát vitatják. Felmerül a szlávoknál is, de különösen nagy visszhangra talál a magyar íróknál”. Ebből magyarázza aztán azt is, hogy ezek a nemzetek, illetve éppen az ő korában nemzetté váló et-

* Folytatás az előző számunkból

nikumok a költészetben látják a legmagasabb emberi teljesítmények le-
hetőségét, a „nyelvek nyelvét”.

Szekrényessy a filozófia eszközeivel keres magyarázatot arra a kérdésre is, hogy miért hat eltérő módon Herder „nyelvregénye” (a nyelv születése, élete, előregedése, halála) a különféle nemzeteknél: erre a gondolatra a Sturm und Drang kettős nyelveideáljából jutott, a költői és a logikai tényezők megkülönböztetéséből. Herder ti. a szerző értelmezése szerint úgy véli, hogy „Ifjú korában minden nyelv a költői ideál, öreg korában a filozófia felé hajlik. A nyelveideál eszméje azonban minden időben praktikus jellegű volt. Herder is a férfikorukban lévő európai nyelvek fejlődésének követelményeképp állítja fel. A költői ideál megvalósítását a költőkre bízta. Az ő feladatuk a nyelvnek visszaadni és megőrizni ifjúkori báját és erejét. A filozófiai nyelveideált a gondolkozók kezébe teszi le, hogy azok fejlesszék a nyelvet minél teljesebb világosság és tökéletesség felé. Az óriási ellentmondást, mely egyrészt a nyelveknek a nyelvregényben rajzolt szerves történeti fejlődése, másrészt a nyelveideálnak, mint követelménynek felállítása s a nyelvnek bármely irányban való erőszakos befolyásolása közt felmerül, Herder nem vette észre, lényének sokoldalú megosztottsága miatt nem is vehette észre.

Sajátságosan herderi gondolat, mely a különböző nemzetek jellegzetes nyelvének megbecsüléséből származik, a nyelvek összességének a nyelveideál szempontjából való összehasonlítása. Először Bacon-nél merül fel, de herderi megfogalmazásban terjed el, és válik számos kísérletnek az alapjává s a nyelvek új értékmérőjévé. Herder később megtalálja a harmóniát a kettős nyelveideál között, a népnyelv szenvedélyes közvetlenségében és a benne megnyilvánuló világnézeti igazságban.”

A szerző rámutat, hogy Herder az első, aki a korábbi, tisztán racionalista nyelveszmény (a világosság, szabatoság, az értelmi és logikai mozzanatok hangsúlyozása stb.) mellett azonos értékűnek tartja a nyelv esztétikai (költői, primitív, érzelmi stb.) elemeit, illetve az olyan nyelvet, amelynek szokatlan szófűzése, a „szabályostól” eltérő egyéni formaképzése, merész megoldásai eltérnek a nyelv iránt támasztott racionalista követelményektől. Szekrényessy azonban hajlamos arra, hogy a népek nyelvi ideálképét azok racionális vagy kevésbé racionális gondolkodásmódjától, tehát egy valóságtól elvonatkoztatott „belső”, immansens tényezőitől tegye függővé, noha elismeri annak a herderi tételnek az igazságát is, hogy „A költészetben a népi szellem nyilvánul meg”, s ezért — mint írja — e tétel „sajátosan praktikus oldalát csak olyan korok érzik, ahol a politikai viszonyok a nemzetet arra kényszerítik, hogy nyelvéhez visszafordulva önmagában keresse azt az erőt, amely nemzeti létét, s a többi nemzetekkel egyenrangú létjogosultságát igazolja. A magyarok és a Szlávok a romantika korában Herder példájára kezdik népköltészeti kincseiket összegyűjteni. Herder a népek dalait gyűjtötte, a magyar és szláv gyűjteményekben kizárólagosan n e m z e t i

darabok fordulnak elő. A költészet nemzeti jelentőségének praktikus oldalát elsősorban az elnyomott nemzetek értik meg.”

Szekerényessyt szigorú „szakmaisága” megóvta attól, hogy a „nemzeti”-nek felismert szemlélet zsákutcájába kerülve redukált képet adjon Herder szerepéről a nyelvről való gondolkodásban. Filozófiai idealizmusa következtében ugyan nem mindig mutatkoznak meg világosan azok a tényezők, amelyek befolyásolták Herder nyelvszemléletét, s jórészt rejtve maradnak azok a motívumok is, amelyek magyarázatot adhattak volna nyelvfilozófiája befogadásának vagy visszautasításának a körülményeire, okaira, szerzőnk tanulmánya mégis jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Herder magyar megítélése kimozduljon az egyoldalúan politikai interpretáció szűkös köréből.

A harmincas évek egyre kevésbé politikai színezetű s mindinkább a tudomány álláspontjára helyezkedő Herder-vizsgálata a második világháborút követő korszakban megint a változás jegyeit mutatja mintegy annak a megfigyelésnek az igazolásául, hogy a társadalmi, nemzeti, világnézeti, politikai változások és válságok különösen kedveznek a régi perek s porlepte nézetek felújításához.

A nagy filológiai felkészültségű Ivan Pederin a *Rodoljubni dodaci i ispuštanja u prijevodu Herderova poglavlja „Slavenski narodi” koji je objelodanjen u „Danici Ilirskoj” 1835. godine* (Hazafias pótlások és elhagyások Herder műve Szláv népek c. fejezetének fordításában, amelyet a Danica Ilirska tett közzé 1835-ben) című tanulmánya* azzal a tanulsággal jár, hogy Herder eszméinek egyoldalú értelmezése s szövegének kisajátítása már igen korán megkezdődött a horvát irodalomban. Fejtegetéseinek a tárgya Herdernek a horvátság történelmi tudatára s az illirizmus néven ismert nemzeti mozgalmára gyakorolt hatása, de dolgozata nem a népek és kultúrák békés együttélésének herderi, humanista meggyőződését, illetve e gondolat ihlető hatását mutatja be, hanem a magyar polgári historiográfiához hasonló „sérelemi” politika jegyében, s egyféle aktualizált ideológia felhangjaival beszél a kérdésről, mint ami a hasonló hangvételű korábbi kutatásokban is kísért. Filológiai lelkiismerete azonban arra készíti, hogy tudós exegézissel rámutasson Herder nagy művének ún. „Szláv fejezetében” olvasható eredeti szöveg s az 1835. évi első horvát nyelvű fordítás eltéréseire, s hogy e szövegektérésekből levonja a szükséges következtetéseket. Szerzőnk kifejti, hogy a horvát (egyházi) próza a XVIII. században a főleg Boszniában működő Ferenc-rendi szerzetesek írásgyakorlatában izmosodik meg, de benne nem okvetlenül a nemzeti öntudat ébredésének a korai felbukkanását kell látnunk, hanem az egyház szükségleteinek kielégítését. Ez az írásgyakorlat mindenesetre nagymértékben járult hozzá, hogy a XIX. század elején, az illír mozgalom kibontakozásának

* Filozofski fakultet, Zadar. Radovi. 1970. 264—270. o.

korában a horvát próza már olyan szintre jutott, hogy alkalmas volt elvont, filozófiai tartalmú szövegek megszólaltatására is. Az 1835-ben indult *Danica Ilirska* már sikerrel használta fel ezeket az eredményeket, noha bizonytalanságai, nyelvileg kétes értékű megoldásai is nyilvánvalók. A német szövegtől való eltérések az *Eszméké*... fordításában azonban nem a horvát gondolati próza fejlettségére vezethetők vissza az ismeretlen fordítónál (akiről egyébként szerzőnk feltételezi, hogy akár Ljudevit Gaj is lehetett). Megítélése szerint a fordító szinte szolgálai hűséggel követi az eredetit, de Herder a szlávokra kevésbé hízelgő jelzőin tetemesen változtat, vagy egyszerűen elhagyja őket, mint például a „meghunyáskodók és engedelmesekek” esetében, s ugyancsak ilyen óvatosan „kezeli” Herder felvilágosult és kritikai álláspontját is a kereszténységre vonatkozó kijelentéseiről. A német eredetinek azt a kitételét például, amely szerint az elnyomó, „keresztény uraságok és haramiák” („christlichen Herren und Rauber”) évszázadokig tartó uralkodása a szlávok szelíd jellemét álnokká, kegyetlenné és szolgálain renyhévé tette, akként fordította, hogy egyszerűen elhagyta a Herdernél oly egyértelmű „keresztény uraságok” kifejezést, a szlávokra vonatkozó kevésbé dicséretes jelzőket pedig eufemisztikusan „elvadult”-ra és „nyers”-re változtatja. Ezt azzal magyarázza, hogy „Horvátország ebben az időben túlságosan is keresztény volt ahhoz, hogy magáévá tehetné volna Herder fenti fogalmazását, amely ezen felül még nem is szolgálta a *Danica Ilirska* hazafias szándékait”. A fordító ehhez hasonló szándékaira vallanak egyéb kegyes szövegváltoztatásai is. Példaképpen: ahol Herder puritán fogalmazása „e néptörzs” történetéről beszél, ott a horvát szöveg „Európa e legnagyobb népének” történetét emlegeti, s ugyancsak a hazafias érzület vezeti a fordítót, amikor magyarázó, felvilágosító szavakat iktat a szövegbe. A „der karpatischen Gebürge” nála „sa karpatskih (Horvatskih) planin”, tehát „horvát Kárpátok”-ról beszél. Pederin rámutat Herder nézeteinek ezen az 1835. évi fordításon alapuló, nagy visszhangjára s a horvát történelmi tudatra gyakorolt hatására, mondván, hogy még Djuro Šurmin, a századforduló legjelesebb történésze is a horvát újjászületésről írt nagy munkájában a „nagy németről” úgy nyilatkozott, mint aki „Európa legnagyobb népe” történetének bemutatását várja.

Tanulmányának befejező részében Ivan Pederin még egy részletet idéz a *Danica Ilirskában* közölt szövegből, amelyben Herder a délszláv királyságok, név szerint Szlavónia, Bosznia, Szerbia és Dalmácia megalapításáról szól. A *Danica Ilirska* fordítója beilleszti ebbe a sorba „Kroaciá”-t is, méghozzá mindjárt az első helyen, noha Herder nem is beszél róla. Tanulmányírónk ebből arra következtet (s ezzel is zárja a szövegegyeztetésből eredő tanulságokat), hogy „ez azt bizonyítja, hogy a fordító az ébredő illír és szláv hazafiság mellett nem fedkezett meg a horvát hazafiságról sem, s ebből ítélve nem úgy lát-

zik, mintha az illirizmus célja (szándéka) az összes szlávoknak, a horvátokkal együtt, egy nemzetek fölötti, szláv közösségbe való olvasztása lett volna”. Ezzel az értelmezésével Ivan Pederin, azon felül, hogy az illirizmus korabeli Herder-interpretációt egy adott, politikailag aktuális pillanatnak (1970) rendeli alá, ellentmond magának Herdernek is, aki udvalevőleg a szlávokról mint egységes nemzetről nyilatkozott, mint ahogy éppen a *Danica Ilirska* 1835-ben közölt fordításából is kitűnik („Európa legnagyobb népe” ... stb.). Holm Sundhaussen könyve, *Der Einfluss der Herderischen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* (1973) abban látja Herder szerepét a szláv népek újjászületésének mozgalmában, hogy „a szlávokat egy népek tekintette”, s ez a felfogása „szolgált lélektani támasztékul zámukra politikai és kulturális harcukban” (bővebben: Strahinja Kosic: *Zbornik za slavistiku Maticice srpske* 1975. 181—186. o.).

Pederin tanulmánya Nikola Ivanišin tanulmányához kapcsolódik: *I. G. Herder i ilirizam* (Filozofski fakultet, Zadar, Radovi, 1963. 196—225. o.). Ivanišin a Herderrel és művével foglalkozó „informatív cikkében” arra a másoktól is megfigyelt jelenségre emlékeztet, hogy az *Eszmék* ... szlávokról írt fejezetét tárgyaló hazai irodalom az általános témákat követi, de sem mélység, sem mennyiség tekintetében nem áll arányban Herder jelentőségével, valamint a horvát kultúrára és történelemre gyakorolt hatásával. Ez teszi indokolttá a herderi eszmék és az illirizmus összefüggéseinek részletesebb megvilágítását is.

Ivanišin Antun Barac véleményéből indul ki: Herder nyelvről, történelemről, népről, hagyományról, kultúráról kifejtett elméletének sokkal nagyobb volt a hatása az illír mozgalom vezetői alakjaira, mint a kortárs német romantikusoknak. A harmincas—negyvenes évek horvát nemzeti mozgalma a német író tétéleire úgyszólván mint saját munkaprogramjára tekintett. Cikkével a szerző korrigálni kívánta azt a véleményt, hogy a délszlávoknak (így az illír újjászületés vezetőinek sem) nem volt világos állásfoglalásunk Herder szláv koncepciója iránt, s hogy megelégedtek annak csupán (a csehektől) átvett és átdolgozott változatával. Miloš Trivunac *Herder és a szlávok* című munkáját említi Ivanišin megjegyzi, hogy az bizonyos mértékben kritikailag nyilatkozik Konrad Bittner fenti tételéről, de a Herder-hatást ő is a Dobrovský—Kopitar vonalon látta érvényre jutni, s csak a szlovén és a szerb Herder-recepcióval foglalkozik, viszont „a horvátokat és az illír mozgalmat Herderrel kapcsolatban nem említi”. Ivanišin ezért tartja feladatának, hogy bizonyítsa a német filozófus gondolatainak az illír mozgalomba való közvetlen felszívódását a cseh és egyéb közvetítés mellőzésével. Ezt a célját a felkutatott dokumentumok vallomásaiból ítélve el is érte, pedánsan kezelt bizonyító anyagának filológiai eredményeihez nem férhet semmi kétség. Igazat kell adnunk a szerzőnek, amikor arra int, hogy nem várhatunk megbízható eredménye-

ket az olyan általánosítástól, amely a „Herder-Balkán” vagy a „Herder-délszláv” relációban jelöli ki a hatásösszefüggések vizsgálatát. (Csupán emlékeztetőül: az NDK akadémiaja 1978-ban tartott berlini értekezlete is csak keretként fogalmazta meg a konferencia témáját: Zur Herder-rezeption in Ost- und Südosteuropa.) „A probléma ilyen felvetése — mondja Ivanišin — nem eléggé pontos, s igen jellemző a nagy nép tudományosságának egy kis néphez való viszonyára, mert Balkánon és Jugoszláviában — ezt aligha kell hangsúlyozni — többféle nép él, ezért tehát mielőtt a Herder-Balkán és a Herder-délszláv problematikához nyúlnánk, tisztázni kellene az egyes délszláv, illetve balkáni népek viszonyát J. G. Herder iránt.”

Ahhoz azonban, hogy e szintézis kialakítható legyen, úgy véljük, hogy módszertanilag és a várt tudományos eredmények érdekében is igen fontos a kellő szintű tájékozottság a más népek történetében lejátszódó s az illirizmushoz hasonló jelenségekről, azoknak a Herder eszméihez közvetve vagy szorosabban kapcsolódó nyelvi mozgalmairól, egyidejűleg kibontakozó nyelvi törekvéseik irányáról, nemzeti céljaik és eszményeik mibenlétéről, osztálytartalmairól, motívumairól stb. Csakúgy, mint ahogyan e feladat megoldásához nélkülözhetetlen az illír mozgalom „belső” (horvát) osztályviszonyainak elmélyült analízise is, mert azok az adott korszakban döntő jelentőségűek, s mert nélkülük bajosan adható válasz a mozgalom nyelvi célkitűzéseinek a problémájára.

Ivanišin — talán tárgyától is befolyásoltan — maga sem differenciál oly gondosan, mint ahogyan saját maga — jogosan — megköveteli Felületesnek tartjuk például az „osztrák és a magyar imperializmus” szinte teljes fogalmi kiegyenlítését egymással, amelyek mintegy szövetkeznek egy „leigázott, kis nép elemi jogainak kivívásáért” indított nyelvi mozgalom ellen. (Ezt a minősítést szinte szó szerint veszi át Pederin is: Pest és Bécs nála is azonos fogalmak.) S hogy ez az azonosítás nem véletlen, arról az tanúskodik, hogy még négy helyen szerepelnek ugyanolyan jelentésben, illetve egymás szinonimájaként. Ez a fogalmazás tehát olyasmit sugalmaz, hogy az osztrák és a magyar érdekek, célok és elképzelések között jóformán nincs is különbség, holott éppen a horvát illirizmus kibontakozásával egyidejűleg következett be a polgárosuló magyar nemesség eltávolodása az udvari politikától (ami, persze, korántsem jelenti a magyar uralkodó osztály horvát kérdésben képviselt, konzervatív nacionalista álláspontjának a feladását). Másfelől e distinkciók híján az sem világos, miért mutatkozik oly korántsem elhanyagolható ingadozás a horvát mozgalom kibontakozása során képviselőinek viszonyában az osztrák udvar iránt. Az illír mozgalomban részt vevő erők „belső” viszonyainak feltárásából, osztályszerkezetének részletesebb elemzéséből kitűnhetett volna az is, hogy az illirizmus nem volt olyan eszményein egységes, nemzetileg, eszmeileg és politikailag

kompakt, s a nyelvi kérdéseket illetően is azonos felfogású, haladó mozgalom, mint ahogyan a dolgozatból kitűnik: feudális-rendi konzervativizmus, haladó, polgári szemlélet, nyugati-liberális elvek, de dinasztiahű, sőt osztrákbarát hangok is elvegyültek benne. S az sem kérdéses, hogy a Bécs—Zágráb—Pozsony megoszlásában nem két-, hanem háromfajta érdek ütközött meg egymással. E háromszög szárainak hossza, szögnyílásának értékei is folyton változtak a pillanatnyi erőviszonyok, a politikai szükségletek és kényszerek szerint, vagy éppen taktikai megfontolásokból.

Maga Ivanišin hoz fel példát erre a *Danica Ilirska* 1846. (!) évi 46. számából, amelyben egy magát „illír”-nek nevező szerző arra figyelmeztet egy magyar író (Horváth Mihályt?) és hasonlózó társait, hogy „itt az ideje, hogy egyszer már észre térjenek, s hogy törvényes királyukhoz életükkel és egész vagyonukkal ragaszkodó, egykori őseinket a gyalázkodó nevektől és méltatlan jelzőktől megkímélik, Ueber eine ganze Nation, der Stab zu brechen heisst, die Hummanität beleidigen, mondja egy helyen a halhatatlan Herder.” Ivanišin ezt a megjegyzést fűzi e szöveghez: „Azzal, hogy »hűségüket« hangsúlyozzák az osztrák király iránt, az illírek a magyarokra, közvetlen ellenségeikre sújtottak. Herderre és a szlávásra való hivatkozásukkal közvetve Ausztriát és Magyarországot fenyegették meg.”

Véleményünk szerint egy (nyelvi) mozgalomról nem lehet adekvát képet kialakítani, ha annak csupán negatív programját mutatjuk be, tehát azt, hogy mi *ellen* veszi fel a küzdelmet, de nem szentelünk kellő figyelmet annak valóságos tartalmaira, minden összetevőjére s teljes dimenziójára. Ezek híján pedig megint a „sérelemi politika” szűkös nézőpontjai jutnak túlsúlyra, a kelet-európai népek történetírására oly jellemző örökölt tehetetelként. Tudni kell tehát, mi a részesedése a polgári-demokratikus erőknél a horvát nyelv szabadságharcában, s mi azoké, akik — mint a maga idejében Josip Petrović táblabíró írta a felvilágosult szellemű M. Vrhovac püspöknek — erről a pozícióról ítélik meg a problémát: „... kai bu kad vugerski jezik bude vupelyan, onda zbogom Verböczius, i znym pravice orszacske”. Mi a szerepe mindebben az osztrák kamarillának, amely a horvát és a magyar rendekhez merőben ellentétes tartalmú leiratokkal igyekszik hatást gyakorolni a nemzeti nyelvi mozgalmakra a birodalom területén, Kaunitz kancellár politikai tizparancsolata szellemében: „Minél nyilvánvalóbban és aggodalmat keltőbben akarnak Magyarországból, Erdélyből és az illír nemzetből egy vis unitá-t kovácsolni, annál tanácsosabb és szükségesebb lesz a »divide et impera« elve.” (Lásd: Szeli István: *Hajnóczy és a délszlávok*. 1965. 84. és 115. o.)

Minden elfogultsága ellenére is közel kerül az igazsághoz Szekfű véleménye, hogy a magyar és a horvát országgyűlési nemesség nyelvi és muncipális jogok körüli hadakozása, a horvát követek ragaszkodása

nem is mindig a horvát, de a latin nyelvhez, majd ennek magyar részről való merev elutasítása — mindez csak Bécs malmára hajtotta a vizet. „A magyar államnyelvért való törekvéseknek egyszerre horvát ellenes jelleget adtak, s ezzel józanul gondolkodó idegenek előtt is kompromittálták azokat. A nyelvi tárgyalások menete azóta olyan képet nyújt, mintha magyar és horvát harcolna egymással, holott a küzdelem tényleg Bécs centralizációja és a magyar nemzetiség között folyt.” (*Iratok*, 155. o.)

A hatvanas évek magyar filológiája ismét a jóslatra összpontosítja a figyelmet. Helyesebben, a hírhedt herderi szavak eredetének a feltárására, mert ahogyan Trivunac sem tudta feltételezni róla a orosz szándékot, amikor a *Népek dalaiban* a szlávokat mindössze négy énekekkel szerepeltette, ugyanígy a magyar történetírás is el akarja háritani róla azt a gyanút, hogy kijelentése mögött hátsó szándékok lappangtak. A kutatás abban ismerte fel a feladatát, hogy bizonyítsa: a orosz közérzést kiváltó szavak nem organikus elemei egy gondolatrendszernek hanem külső ráhatás eredményeképpen, véletlenül, önellentmondóan keveredtek bele Herder történetfilozófiai fejtegetéseibe. Bizonyítani kell tehát, hogy „Herder nem saját intuíciónak engedett, hanem — Schlözer közvetítésével — egyszerűen Kollár Ádám kijelentését vette át.” A további feladat: megvilágítani sugalmazóinak közéleti szerepét és politikai ténykedését, amiből majd kitetszik, hogy a nemzet általános szellemi leromlásáért, nyelvének és kultúrájának pusztulásáért „mások” a felelősök. Ez könnyen simul bele egy szélesebben fogalmazott politikai koncepcióba, egyúttal fel is ment a nemzeti önvizsgálat sokszor kínos munkájától. Dümmerth Rezsőé az érdem, hogy körültekintő filológiai aprómunkájának hála, ma már tudjuk, milyen forrásokra megy vissza az annyiszor emlegetett mementó a magyar nyelv eltűnéséről.

Van valami elgondolkodtató jelképiség benne, hogy Dümmerth cikke (Herder jóslata és forrásai. *Filológiai közlöny*, 1963. 1—2., 181—183. o.) ugyanabban az évben látott napvilágot, mint Ivanišiné, de az évszámon kívül semmi egyéb (gondolati, szemléletbeli vagy más) érintkezés sem fedezhető fel bennük. Hacsak nem az, hogy dokumentációjuk nehézütegeit — persze, egymással ellenkező irányba fordítva — mindketten a „nemzeti”-nek felismert ügy érdekében vonultatják fel. Dümmerth nagy akribiával azt mutatja ki, hogy a „látszat szerint” objektív, „közömbös”, „érdektelen” Herder mondatai mögött egy Kollártól kezdeményezett, „hazai földről elindult és a bécsi udvartól államilag támogatott gondolat” húzódik meg az udvar és a nemzetiségek egyféle összefogása az öntudatra ébredő magyarság ellen, végső soron pedig pánszláv tendenciák. Ivanišin értelmezése szerint viszont az 1830-as évek horvát lapjaiban felszaporodott Herder-idézetekre, különösen főműve Szláv fejezetének a *Danica Ilirskában* közzétett fordítására úgy kell tekintenünk, „mint az illirizmus híveinek politikai stratégiájára.

akik az erősebb és szervezettebb osztrákoktól és magyaroktól szorongatva szüntelen azt hangoztatták, hogy nincsenek egyedül, hanem az erős szláv néphez tartoznak, amely, úgymond, a legszamosabb és leg-hatalmasabb nemcsak Európában, hanem magában az osztrák monarchiában is...”, valamint hogy „Herder humanizmusa, morális tendenciái folytán, a leghatásosabban szolgálta az illír, azaz horvát nemzeti jogokat.”

Elvi álláspontját Dümmerth az előbbi cikknél jóval terjedelmesebb értekezésben fejti ki (Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar—Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. *Filológiai Közlöny*, 1966. 3—4., 391—413. o.), hogy rámutasson a Herdert magyar szempontból oly károsan befolyásoló, sőt félrevezető Kollár Ádám üzelmeire. Dümmerth már 1963-as tanulmányában megállapítja ugyan, hogy Kollár „kétségtelenül haladó eszméket képviselt”, de egyszerűs mind el is határolja magát tőle: „Egyik könyve, melyet ugyancsak az udvar támogatásával adott ki, a főpapi és főnemesi jogok ellen fordult, s lényegében a feudális rend ellen irányult, de az elnyomó Habsburg államvezetés szolgálatában. Műve olyan viharba került az 1764. évi magyar országgyűlésen, hogy neve a magyar nemesség előtt mindörökké lehetetlenné vált. A bécsi kormány maga volt kénytelen a könyvet betiltani, hogy a felháborodást lecsillapítsa, és Kollár szolgálatait most már csak titokban vette igénybe.” A jóslat forrásait tárgyaló cikkében Kollárt mint udvarhoz hű közéleti embert és tudóst mutatja be, aki Magyarország hazájának ismeri el („Nostra Hungaria”), s noha szláv-nak mondja magát, aggodalmának ad kifejezést a magyarság sorsa fölött. A tizenhatodik századi Oláh Miklós esztergomi érsek *Hungaria* című, általa kiadott könyvének (1763, Bécs) kommentárjaiban — Oláh szövegét megmásítva — Kollár ezt írja: „...félő, hogy a magyar nyelv is eltűnik azon a módon, amint a kunok nyelve is elenyészett.” Íme a herderi jóslat szinte kész, Kollár Ádám-féle megfogalmazása! Dümmerth az alábbiakat fűzi Kollár magyar nyelvre vonatkozó, „félő” szavaihoz: „Sajátságos, hogy míg a rendi jogok ellen szóló könyvét oly felháborodással fogadta a magyar nemesség, erre az apróbetűs megnyilatkozására nem figyelt fel. De nem vették ezt észre magyar barátai sem, akik benne a magyar tudomány bajnokát akarták ünnepelni. Holott nyilvánvaló, hogy Kollár csak magyarországi volt, de nem volt magyar. A magyar állam keretei között született, ennek határai azonban aufklárista felfogásában felolvadtak számára a nagy Habsburg-birodalom nemzetek fölötti összefogásában, melynek felvilágosult abszolutista jellegét Mária Terézia pártfogása alatt szolgálta. Ugyanakkor azonban ez az aufklárizmus nem volt eléggé erős ahhoz, hogy ne éljen benne egy határozott, szláv öntudat, melyet a fennálló viszonyok között kellő óvatossággal, az ütközéseket lehetőleg kerülve, de annál szilárdabban

őrzött, s ennek — hol névtelen államtanácsi beadványokban, hol magyar forráskiadványok apróbetűs jegyzeteiben — kifejezést is adott.”

A Kollár működését bemutató tanulmány (1966) ezt a képet bontja elemeire, nagy gondot fordítva Kollár magyar--ellenes aknamunkájára, titkos küldetésére, Schlözeren át Herderig ható gondolatai háttérének megvilágítására, annál kevesebbet törődik azonban a magyar társadalom szerkezetében és a feudális terheltségű eszmévilágában rejlő okokkal, amelyek Herdert, akár Kollár befolyásától függetlenül is, közismert nyilatkozatára inspirálhatták volna. Dümmerth Kollárról felvázolt karakterrajzában a konzervatív magyar történetírásnak azt a „hagyományát” látjuk újjáéledni, amely például Martinovics Ignác alakjának és történelmi szerepének a megítélésében jutott kifejezésre, s Martinovics nem magyar származásában kereste az okot, amiért az szembe fordul a feudális nemesi alkotmánnyal, illetve kidolgozza a magaszövetségi államberendezséről alkotott elképzelését, alkotmánytervezetét. Kollár negatív emberi vonásainak és jellembeli fogyatékoságainak felsorolásában is igen gyakran találkozunk olyan motívumokkal, amilyenekkel pl. Fraknói él a Martinovics-portréban: „Míg a királynő színe előtt a hízelgésre képtelen magyarnak és Bessenyei honfitársának vallotta magát, addig az ebben az apróbetűs jegyzetben nem csupán szlovák mivoltáról tett bizonyosságot, hanem erőteljes szláv tudatáról is, mely már több mint pusztá öntudat.”*

Bécsi otthonában „maga köré gyűjtötte a magyarországi szláv nemzetiségek fiait, nemcsak szlovákokat, hanem szerbeket, horvátokat is, akik a bécsi egyetemen tanulva, majd tanárként hazájukba visszatérve, továbbra is összeköttesben maradtak vele”.

A társadalom alsóbb rétegéből felemelkedett „Kollár jobban gyűlölte a magyar nemességet mint az államvezetés központi, elnyomó kormányzatát. Elsősorban azért, mert éppen alacsonyabb származásánál fogva, ifjúságában először a feudális, nemesi góggel ismerkedhetett meg. Ez volt a közvetlen elnyomó hatalom, mellyel a szlovák parasztság érintkezett.”

A történetíró Kollár „Az államalapítás korába visszanyúlva, a magyar nemzet eredeti szabadságában való történelmi tudatot igyekezett megrendíteni”, többek között azzal is, hogy a fantázia birodalmába utalja azt a feltevést, hogy „a még pogányok módját élő magyar nemzetnél lett volna minden törvényhozó hatalom, az csak Bonfiniusnak álmódosása . . .”

Nehezményezi továbbá a szerző, hogy Kollár „nacionalista öntudattal” végzi szerkesztői munkáját; kártékony „nevelőmunkájának” következményét ismeri fel abban, hogy Kollár halála után több mint három

* „Apróbetűs jegyzet” — az Oláh-kiadáshoz írt glossza, amelyben Kollár a maga szláv származásáról tesz említést.

évtizeddel(!) hivatali utóda, Bartholomeus Kopitar szerb(!) író azt jegyzi le az ún. „tübingiai pályaművek” egyikére, amely Herderre hivatkozva bizonygatja, hogy a magyar nyelvet nem lehet az ország hivatalos nyelvévé tenni: „Eine wichtige Bemerkung!” (Fontos észrevétel!).

A tudományos igényű történetírásban legalábbis szokatlan érvelésre Sziklay László tesz jogos, bíráló megjegyzéseket. Elismeri, hogy Dümmerth imponálóan hatalmas anyagot hordott össze állításainak bizonyítására, de „cikke koncepciójával nem tudok egyetérteni” — mondja *A „hungarus” probléma és Kollár Ádám* címen közzétett kritikájában (*Filológiai Közöny*, 1967. 227—229. o.). Kifogásolja, hogy Dümmerth nem mélyed el a tizennyolcadik századi patriotizmus és a nemzeti érzés bonyolult kérdéseiben, nem tesz különbséget a „hungarus”-tudat és a „magyar” jelentéstartalom között, majd felveti a kérdést: „Van-e elmentmondás, sőt: jellemtelenség, ki nem mondottan, de az adatok saját csoportosításával szuggerálva: aljasság abban, hogy Kollár ugyanakkor, amikor Bessenyei Györgyöt pártfogolta, saját anyanyelvének a művelésén fáradozott, s a magyarországi nem magyar népeknek tulajdonított nagyobb jövőt?” Sziklay arra is rávilágít, hogy „Abban a korszakban élt, amikor a Habsburg-gyarmatosítás politikája ellen a magyar nemesség a maga osztályérdekeit is védve »a magyarság« nevében szállt harcba.” Kritikai megjegyzéseit azzal zárja, hogy „A múlt korszerű kutatójának még akkor is fel kell adnia ezt a romantikus történelemszemléletre jellemző magatartást, ha így — látszólag — saját nemzeti érzésvilágával kerül szembe. A kor magyar nemességének etikai alapon való eltérése vagy megdicsőítése éppen olyan — a kor osztályviszonyaival, tehát reális tényeivel nem számoló — hiba, mint az, ha a jezsuiták iskolájában nevelkedett »alacsonyabb származású« történész felett törünk pálcát.”

Az újabb kori magyar történetírás egyik reprezentáns művében, a *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című nagy szintézisében (1980) Kosáry Domokosnak már nemcsak terminológiai kifogásai vannak, hanem a „mai történetírás érdekében” alapvető kérdéseket kíván tisztázni Dümmerth történettudományi munkásságáról tett megjegyzéseiben. Előbb a *Mária Terézia és a magyar nemesség* című (1974), majd a Kollár működéséről írt (a fentiekben ismertetett, 1966) tanulmányát taglalva mondja a következőket: „A történetírás regisztrálhat ellentmondásokat, de kétféle mértékkel nem dolgozhat. Márpedig féltő, hogy ezt teszi, ha az egyik oldalon érthető történeti jelenségként tudomásul veszi a magyar rendiség negatív vonásait, így azt, hogy a »nemzettel« azonosítja önmagát, a másik oldalon viszont ily megértés nélkül »magyarellenesnek« bélyegzi e vonások egykorú bírálataát, amely alapjában véve éppen e rendi nemzeti magatartásának visszhangja volt, és ennek már szemére veti, ha nem különbözteti meg gondosan a magyarságot és a nemesi »nemzetet«.”

A következőkben Kosáry ismerteti a jóslat Kollár 1763-iki könyvében megfogalmazott gondolatának Schlözerig, onnan pedig Herderig vezető útját (amit egyébként Dümmerth meggyőzően bizonyított), s benne Kollár szerepét. Rámutat azonban Dümmerth alapvető hibájára e szerep értelmezésében: „Szerinte Kollár könyve a »magyarok feletti önkényuralom« igazolását célozta egy olyan »titkos történetírói kör« részéről, amely »a szabad, független múltnak még az emlékét is elveszi a magyaroktól«. Hogy az ilyenféle felfogás éppen a felvilágosodással, annak hazai változataival, európai és nemzeti funkciójával nem tud mit kezdeni, és így a felvilágosult rendiséggel sem, az már ennyiből is nyilvánvaló. Elavult álláspontok felújítása azonban nemigen szorítkozik egy-egy külön történeti mozzanatra. S hogy ez így van, a felvilágosult rendiséggel mint »nemzettel« való ilyen mértékű azonosulás esetében is, az világosan kitetszik egy másik, korábbi tanulmányból, amely azt fejtette ki, hogy Kollár nagyszabású és messzire kiható »magyarellenes« politikai akció megindítója volt. Erre is ki kell térnünk, nem Kollár védelmében — talán szükségtelen mondanunk —, hanem a szakmai-elvi álláspontok tisztázása, vagyis mai történetírásunk érdekében.” S itt következik Herder szerepének és felfogása megváltozásának a magyarázata, amivel Szekfü is adós maradt, Dümmerth pedig — ha látta is az összefüggéseket — téves következtetéseket von le belőlük: „Herder idején — mondja Kosáry — a helyzet már nagyot változott. A felvilágosodás nemzeti programja új perspektívát nyitott a magyar nyelv előtt, függetlenül attól, hogy a német filozófus erről akkor még vajmi keveset tudott, bár utóbb, 1793 körül, mint mi már tudjuk, bizonyos fokig ő is korigálta álláspontját, hangsúlyozva a magyar anyanyelv fontosságát a nemzeti és kulturális fejlődés szempontjából és visszamenőleg elítélve II. József nyelvrendeletét. Aligha tévedünk, ha e nyelvkorrekcióban a felvilágosult rendi mozgalom visszhangját véljük felfedezni. Most, 1763-ban azonban a nemesi felvilágosodásnak még kezdeteit sem találjuk. Nem meglepő, hogy Kollár sem találta őket. S talán még annyit, hogy Herder jóslata ugyan sokszor készítette szorongásra, bár egyben cselekvésre is a következő időszak magyar íróit (mint ahogy hasonló szorongás és tettvágy jellemezte — Herdertől függetlenül — a cseh vagy lengyel nemzeti ébredés íróit is). Magyarország nemzetközi megítélése szempontjából azonban nem e hamarosan korigált jóslatban kell a leghatékonyabb és legkedvezőtlenebb motívumot felfedeznünk. Márpedig az említett tanulmány (1966) éppen ilyesmit, sőt ennél is többet próbált a Kollár—Herder eset kapcsán Magyarország történetébe belekonstruálni. Szerinte ugyanis ezzel »indult útnak Kollár külföldi missziója«, amely »egészen 1918-ig«, a monarchia és Magyarország »felbomlásáig vezetett«, mivel a »pánszláv faji eszme« úttörőjeként, Bécs által vakon felhasználva fordult a »magyarság ellen«. Minden egyébtől eltekintve a soknemzetiségű Magyar-

ország és a Habsburg-monarchia nagy, belső, társadalmi, nemzeti, politikai konfliktusait a XIX—XX. században talán mégis különös volna a bécsi udvari könyvtár igazgatójának egy 1763-ban leírt lábjegyzetére visszavezetni.”

*

A kép, amely élénk tárul, nem nagyon biztató. Arra szerettünk volna ugyanis rámutatni, hogy a tudománynak sikerült a romantikus interpretációk ködéből napfényre hoznia a valóságos herderi értékeket, s méltóképpen értékelnie az *Eszmé* . . . írójának mély humanizmusát, Szekfű szavait kölcsönkérve: a „politika salakjától mentesen”. A történelmi beidegzettség azonban nem „nyolc napon belül gyógyuló sérülés”. Herder neve az idők folyamán baljós jelképpé duzzadt, amely mint dőghalált, háborút hozó üstökös időnként feltűnik Európa keleti egén, hogy aztán megint emberöltőnyire távolodjon tőlünk a tér végtelelenségébe. Előbb azonban jelképes beszédével elhinti nyugtalanító kérdéseit a gyanakvó bizalmatlanságot a népek között. Mindezért azonban őt sokkal kevésbé lehet kárhoztatni, mint talmudista kommentátorait, aki szerint ő a „csóvás ember”, az eredendő bűn, a romlás ősforrása már vagy kétszáz esztendeje. Vagy pedig maga a kinyilatkoztatás, a kőtábla, a betlehem-i csillag, amely a botorkálót vezet a történelem útjain.

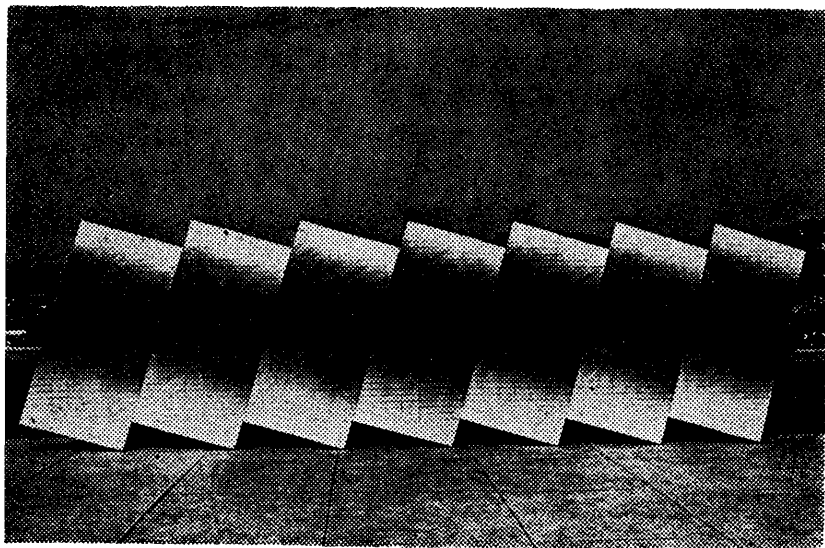
Szinte tragikomikus példája volt e rossz alkalmiságnak az elmúlt évtized „Herder árnyékában” támasztott, nyelv körüli perpatvar, amelyre — mint ahogyan a vita egyik résztvevője írta — „nemcsak a herderi jóslat vet árnyékot, de füstjében lassan maga Herder is árnyékká válik”. Írók, jogászok, nyelvművelők, irodalomtudósok, filozófusok, publicisták osztogatták a sebeket egymásnak, s elősegítették elméjüket azon, hogy „kontár”-e a kontár vagy hogy „kéjelgés”-e az, ami csak a jogászok nyelvében az. „Herder órájának” eljövételét emlegették, holott csak „A tehetetlen kor jött el . . .”, ahogy a nemzet és a nyelv sorsán borongó Vörösmarty írta egykor a jelzettnél alighanem magasabbra függesztve a szemét. A Herder nevént újfent ürügyként felhasználó vitának, persze, aligha volt több köze a német gondolkodó nyelvfilozófiájához, de még kárhoztatott jóslatához sem, mint általában az embernek a nevéhez. Illetve: ami köze van hozzá, az ebben az esetben nem az emberről sugárzik át a nevére, hanem a nevéől az emberre a belemagyarzás, a névmisztika, az önkényes értelmezés, a ráfogás sokszor kifürkészhetetlen indítékú tekervényes útjait követve. Németh Lászlónak kellett jönnie, hogy rádöbbenjünk: „. . . ez a jóslat nem annyira Herder, mint őseink mulasztásáról beszél, akik semmit sem tudtak Európa tudatába írni, ami a csendes vívmányokat a harcckészégnél többre becsülő lelki-észfilozófus figyelmét fölkelthette volna . . .”

A vita megindítója, Kolozsvári Grandpierre Emil sok igazsággal mondja, hogy akik Herderre hivatkoznak, azok többsége nem ismeri a német gondolkodó eszmerendszerét és műveit, fő munkája magyarul meg sem jelent, a legnagyobb akadálya a megismerésének azonban az, hogy „Műveltségünk antiszokratikus, mi kérdezni nem szeretünk, állítani annál inkább, néha évtizedeken keresztül ugyanazokat a véleményeket”. Nagy hullámokat vető esszéjének Kolozsvári Grandpierre Emil csak az elején említi a német gondolkodót, hogy a későbbiekben vissza se térjen hozzá. A bevezető sorokból arra következtethetünk; kétféle oka volt arra, hogy Herder árnyékából induljon ki. Egyrészt a hatásos metafora csábíthatta, másrészt az, hogy hasonlóságot látott a több mint száznyolcvan esztendő jóslat és a maga jelene között: „Annak idején, amikor a magyar nyelv még nem nyert csatát a latin ellen, minden ok megvolt az aggodalomra. Ma ugyancsak megvan (...). Ha Herder feltámadna s végighallgatná egyik-másik szakember nyilatkozatát a rádióban vagy a televízióban, bizonyára fölkiáltana: — kétszáz évet tévedtem, de láthatják, hogy alapszabályom igazam volt.” (Herder árnyéka. *Kortárs*, 1977. aug. 1303—1311. o.).

Az eszmecserében részt vevők java része a gyakorlati nyelvhasználat felől közelítette meg a fölvetett kérdéseket, mások a nyelv- és nemzetföltétéstől indítva, a „partszakadás” katasztrófatudatától ösztökélten. Valójában csak két szerző volt képes a vita címadójához méltó gondolati magasságba emelkedni: Szilágyi Imre és Tolnai Gábor. Az előbbi a filozófia szempontjából ítéli meg a nyelvi gondjainkat. A „jóslatra” hivatkozva úgy véli, hogy „A német gondolkodó egy adott és törvénytelenleg meghatározott fejlődésmélet alapján mondott véleményyt nyelvünk várható sorsáról. (...) Igaz, a jóslat maga már inkább csak *intelem* nekünk. Etika tehát, amely jól mutatja, hogy a herderi eszme még mindig elevenen ható idea. Az eltelt idő azonban már lehetővé teszi, hogy felrajzolhassunk álláspontjával szemben vagy mellette egy mai haladás-modellt.” A civilizációk egymásra hatásának és összeolvadásának tendenciáit figyelembe vevő Szilágyi aztán megállapítja, hogy „a mai haladáskép számunkra sem a herderi jövőt tükrözi”, mert a jelen és a jövő az uralkodó kultúrák hatóerejének a csökkenése, illetve a kulturális értékek cseréjének és egyenrangúságra irányuló törekvéseinek a jegyében bontakozik ki. Az autentikus kultúrában a kis népek ma „a szellemi vazallusság ellenszerét” látják, s ez nyújt számukra kellő erkölcsi erőt a „nagyokkal” folytatott — Fülep Lajostól is emlegetett — dialektikus párbeszédhez a gyarmatosítás ellen. Ma tehát a nyelvek sorsa végzetesen kötődik a fejlődő és a fejlődésre képes közösségek sorsához. A nyelv értékszintjét, rangját, fejlettségi fokát a társadalmi fejlettség foka határozza meg. „A teljes emberi lét megszervezéséhez azonban egyetlen nyelv sem lehet csak saját, azaz tisztán nyelvi értéke révén eszköz.” Ebből következik, hogy a nyelvápolás túlmutat önmagán:

„...belejátszik a ma még töredék világegész javításába” (A herderi jóslat nyomán. *Kortárs*. 1978. 1142—1147. o.).

Tolnai Gábor (Gondolkodás — irodalom — nyelvhelyesség. *Kortárs*, 1978. 8. 1306—1312. o.) merész ívű irodalomtörténeti áttekintés után jut el a „törvényszerűségek levonásáig”. Úgy látja, hogy „Nem másról van ez esetben szó, mint a társadalom mozgásának a nyelvfejlődést is alapvetően befolyásoló szerepéről. Ez a szerep pedig akként nyilvánul meg, hogy minden társadalmi átalakulás, de kisebb vagy nagyobb átformálódási kísérlet is, együtt jár a korábbi nyelvi helyzet kérdéssé válásával és az új társadalmi formáció eszme- és érzelmvilágának nyelvi s stílárís kifejezését kereső törekvésekkel.” A régi normák fellazulását s új nyelvi alakzatok születését nem lehet mindig egyértelműen romlásnak felfognunk. Ennek a gondos megfigyelése és számbavétele után mondja ki zárótételeit, amely ugyancsak ellentmond annak, amit a „jóslatból” az *Eszmé*k... magyarázóí mindeddig levontak: „... nyugodt lelkiismerettel elmondhatjuk: messze túl vagyunk azon, hogy anyanyelvünk állápotá miatt meg kellene kongatni a vészharangot”.

Dong-Chul Ha (Korea), 1984